

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

УДК 316 (45+484)

DOI:

Чорна Лідія Георгіївна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

ГЕНЕЗА ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Складні соціальні ситуації, відбиваючись у переживаннях членів групи, запускають процеси групової динаміки. Ці процеси породжують специфічні групові феномени, які й відображають такі переживання. У груповій взаємодії виникають процеси та стани (напруженості, протистояння та конфлікту, кризи, травматизації), що впливають на відчуття членом групи дискомфорту, стресу, фрустрації, травмованості. Унаслідок цього в соціальному просторі взаємодії змінюється динаміка процесів інтеграції та диференціації. Відповідно до наявних у групи ресурсів (цінностей, статусу в суспільстві, творчого потенціалу) вона використовує доступні їй на певний момент способи когнітивного та емоційного опрацювання складної соціальної ситуації, продукуючи групову феноменологію. Групові сценарії та стратегії взаємодії можна класифікувати на конструктивні і неконструктивні, але їх оцінка залежить від аут- або інгрупової належності того, хто оцінює взаємодію. Відповідно до ресурсів групові феномени можуть виконувати функції адаптації (деадаптації) групи до складних соціальних ситуацій, а також їх дієво-творчого долання. Група в таких умовах вирішує два завдання, які залежно від обставин можуть конкурувати між собою: долання соціальних труднощів і збереження групи як цілого. Таким чином у складних ситуаціях відповідно до динаміки їхнього розвитку в процесі групової взаємодії розгортається послідовний процес виникнення ланцюжка психологічних феноменів – феноменогенез. На відміну від наявних у психології моделей і концепцій групової динаміки концепція феноменогенезу враховує соціальний контекст групової взаємодії, зводить у єдине категоріальне поле весь спектр групових феноменів, виокремлює їхні функції та визначає завдання функціонування груп, і в цьому полягає наукова новизна представлених у статті матеріалів дослідження.

Ключові слова: групова взаємодія; групова феноменологія; соціальна ситуація; соціальна група; конфлікт; колективна травма; міф.

GENESIS OF GROUP INTERACTION PHENOMENOLOGY IN COMPLEX SOCIAL SITUATIONS

Lidiya H. Chorna,

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,

Head of the Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

Complex social situations, reflected in the experiences of group members, trigger the processes of group dynamics. These processes arise specific group phenomena, which reflect such experiences. In group interaction, there are processes and states (tension, confrontation, and conflict, crisis, trauma), which affect their member to feel discomfort, stress, frustration, traumatization. As a result, the social space of interaction has a change in the dynamics of integration and differentiation processes. According to the resources available in the group (values, status in society, creative potential), it uses available at the certain moment ways of cognitive and emotional processing of a complex social situation and produces group phenomenology. Group scenarios and interaction strategies can be classified as constructive and non-constructive ones, but their evaluation depends on the out- or ingroup affiliation of the one who evaluates the interaction. According to the resources, group phenomena can perform the functions of adaptation (maladaptation) of the group to complex social situations, as well as their acting-creative overcoming. In such conditions, the group solves two tasks that, depending on the circumstances, can compete with each other: overcoming social difficulties and preserving the group as a whole. Thus, in complex situations, in accordance with the dynamics of their development in the process of group interaction unfolds a consistent emergence process of psychological phenomena chain – phenomenogenesis. The scientific novelty of the research is that in contrast to the existing models and concepts of group dynamics in psychology, the concept of phenomenogenesis takes into account the social context of group interaction, brings together the whole spectrum of group phenomena, distinguishes their functions, and defines the tasks of groups.

Keywords: group interaction; group phenomenology; social situation; social group; conflict; collective trauma; myth.

Постановка проблеми. Останнім часом та протягом тривалого історичного періоду українці стали свідками, були або є учасниками трагічних соціально-політичних подій. Колективні і групові травми, які можуть переживати групи будь-якої величини, стали ознаками складних соціальних ситуацій в нашій країні. Окрім травматичних подій, ситуації соціальної напруженості, стресованості та конфліктної соціальної взаємодії також можуть бути віднесені до складних соціальних ситуацій. Такі ситуації містять моделі групової взаємодії для розв'язання численних суспільних проблем, пов'язаних з наслідками економічного спаду та затяжного реформування різних сфер життя українців, війни, вимушеної міграції мешканців окупованих та анексованих Росією регіонів України, пандемії COVID-19 тощо. Побіжний аналіз показує, що в процесі соціальної взаємодії все більше виявляється емоційна напруженість, унаслідок постійного стресу – вигорання певних соціальних груп (військові, волонтери та ін.). Деякі групи відчувають кризу – неможливість вирішення своїх повсякденних завдань звичним для себе способом (сім'ї учасників АТО/ООС). Під впливом гібридної війни, яку веде Росія проти України, певні соціальні групи стають сприйнятливими до штучно вигаданих державою-агресоркою чуток, фейків і псевдоміфів. У таких умовах у соціальних групах порушується динаміка, нездорові стосунки переважають над здоровими. Загалом актуальна соціальна ситуація вимагає об'єктивного аналізу, наукового опису та пояснення її змісту, водночас – умов виникнення та розвитку, чинників вияву, особливостей перебігу та типових сценаріїв групової взаємодії, тобто узагальненого, виваженого погляду на генезу процесів групової взаємодії в умовах соціальних складнощів. Розуміння розвитку феноменології групи з урахуванням соціального контексту за допомогою цілісного концептуального конструкта стане підґрунтям для долання непорозумінь і конфліктів між учасниками соціальної взаємодії, хаосу, дезорганізації та невизначеності в суспільстві. Отже, розроблення концепції генези феноменології групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях є **актуальним суспільно значущим завданням** соціальної психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Априорі вважається, що в складних соціальних ситуаціях у реальній малій групі посилюється вияв деіндивідуалізації (Festinger, Pepitone, & Newcomb, 1952), групових стереотипів (Tajfel, 2001), з'являються аутгрупові упередження (Allport, 1954) та

групова поляризація (Moscovici, & Zavalloni, 1969). Однак фактично, окрім групового мислення (Janis, 1971), яке безпосередньо вивчалось в реальних кризових соціальних умовах, та очевидних ефектів міжгрупової дискримінації (відповідно – інгрупового фаворитизму) в умовах соціальної нерівності та конкуренції, підтверджених численною низкою емпіричних досліджень (Sherif, 1936, 1961; Festinger, 1954; Campbell, 1967; Pettigrew, 1958; Tajfel, 1970; Tajfel, & Turner, 1979; Maass, Salvi, Arcuri, & Semin, 1989; Abrams, & Hogg, 1988), усі інші групові феномени вивчалися поза соціальним контекстом. Такі ефекти та феномени групової взаємодії, як фасилітація (Triplet, 1898; Zajonc, 1965), афіліація (Schachter, 1959), референтність (Granberg, & Sarup, 1994), лінощі (Ringelmann, 1913), зсув ризику (Stoner, 1961), поляризація (Moscovici, & Zavalloni, 1969), ідентифікація (Turner, 1975), досліджувалися здебільшого незалежно від специфіки конкретних соціальних ситуацій. Крім того, деякі ефекти групової взаємодії, насамперед конформізм (Asch, 1955), є підґрунтям виникнення негативних соціальних явищ, тобто є чинниками самих складних соціальних ситуацій.

У складних соціальних ситуаціях у групі поряд з негативними феноменами взаємодії можуть посилюватися і позитивні: консолідації (Seashore, 1954), синергічної взаємодії, колективної креативності (Osborn, 1953).

Отже, групові феномени виявляються в певних соціальних умовах. Не всі з них «маніфестують» про себе у звичайних, простих, повсякденних, ненапружених ситуаціях. У складних ситуаціях насамперед актуалізується негативна групова феноменологія, яка загострює розбіжності учасників соціальної взаємодії як представників своєї і чужої групи. Ідеться про інгрупові та аутгрупові феномени, про фаворитизм і дискримінацію. Вони породжують низку інших феноменів та ефектів: групові упередження і стереотипи, груповий нарцисизм та егоїзм, групову поляризацію, групові міфологію та ілюзії, відчуття членами групи гордості або сорому за свою групу, мобінг та булінг (Allport, 1954; Tajfel, 2001; Фромм, 2011; Moscovici, & Zavalloni, 1969; Горностаї, 2007; Семіліт, 2013; Salice, & Montes Sgrnchez, 2016; Olweus, 1991; Leymann, 1990).

Окрім наведених вище, інші групові феномени, які лише нещодавно стали предметом дослідження, вимагають дефініції в соціальному контексті свого вияву. Тут ідеться насамперед про групові психологічні захисти, які діють як на рівні групових механізмів взаємодії, так і на рівні соціальних уявлень та ідеологічних переконань членів групи, неусвідомлюваних групових цінностей (Горностаї, 2019).

Чому в складних соціальних ситуаціях актуалізується насамперед аутгрупова-інгрупова феноменологія, яку можна вважати виявом фундаментальної помилки атрибуції на користь власної групи (Festinger, 1954; Mummendey, & Otten, 1998), і як зробити так, щоб члени групи не шукали винного в соціальних негараздах, дискримінуючи представників інших груп, – ще одне важливе питання в побудові теорії малих груп та концепції генези феноменів групової взаємодії зокрема.

Якщо йдеться про створення, розвиток малої групи, то говорять про групову динаміку, і найпопулярнішою тут є модель Б. Такмена (Tuckman, 1965), яка виокремлює стадії групового процесу. У контексті створення теоретичних засад генези групової феноменології в складних соціальних ситуаціях необхідно зазначити декілька важливих моментів. По-перше, модель Такмена описує лише внутрішню динаміку групи, не враховуючи впливу на неї інших груп, тобто не враховує міжгрупову динаміку. А саме особливості міжгрупових відносини стають одними з маркерів наявності напружених, конфліктних соціальних ситуацій у суспільстві. По-друге, ця модель розкриває особливості функціонування групи як команди, мета якої – досягнення певного конкретного, здебільшого виробничого, результату діяльності за певний проміжок часу. І хоча вже наступні після Такмена моделі враховують подальший розвиток групи після «закриття» завдання (Слюсарський, 2018), але ці «технологічні етапи» не описують тривалі історичні періоди розвитку певної групи, наприклад родини протягом декількох поколінь. По-третє, групові феномени як інтегральні ефекти взаємодії теж мають бути включені до групової динаміки. По-четверте, динаміка групи, яка функціонує у звичайних, соціально стабільних ситуаціях,

відрізнятиметься від динаміки групових процесів у складних соціальних ситуаціях. А групова феноменологія і відображає вплив ситуації на динаміку, що не відбито в моделі Такмена та інших подібних їй (White, 2008). По-п'яте, групові феномени можуть різною мірою відображати вплив складних соціальних ситуацій на функціонування групи та перебіг її динаміки. Деякі феномени можуть бути природними наслідками звичної групової динаміки в стабільних соціальних ситуаціях, а деякі – лише результатом впливу складних соціальних ситуацій.

Отже, на порядку денному в соціальній психології актуальним є створення концепції, яка б об'єднала в єдине категоріальне поле досить велику кількість понять, що сигніфікують феноменологію групової взаємодії. Виокремлення функцій тих чи інших феноменів, усвідомлення соціальними індивідами смислів ефектів групової взаємодії, їхніх негативних або позитивних наслідків – завдання, які становлять практичні аспекти наукової актуальності розроблення концепції. Загалом, **наукову актуальність** побудови концепції групової феноменології в складних соціальних ситуаціях зумовлюють такі аспекти проблематики групової взаємодії: 1) визначення детермінації групових феноменів специфікою соціальних умов та особливостями вияву цих феноменів відповідно до рівня складності умов і, навпаки, встановлення зв'язків між певними груповими феноменами та соціальними явищами; 2) визначення умов перебігу групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях та її відображення в груповій феноменології за конструктивними або деструктивними сценаріями; 3) класифікація та узагальнення групових феноменів у соціальному контексті їх вияву, 4) поглиблення наукових уявлень про групову динаміку, яка не обмежується лише внутрішніми процесами, а й зумовлюється міжгруповими, описується не лише стадіями, а й психологічними феноменами.

Мета статті – на основі узагальнення теоретичних та емпіричних досліджень психологічних феноменів групової взаємодії розробити концепцію їхньої генези в складних соціальних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу розроблення концепції генези психологічних феноменів групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях покладено низку міркувань, які базуються на певних теоретичних засадах, а саме:

1. Складні соціальні ситуації відбиваються в переживаннях членів групи, що на рівні соціальної взаємодії породжує групову феноменологію. Відповідно до специфіки сприйняття членами групи складних соціальних ситуацій їх можна умовно класифікувати на підгрупи. Теорії і концепції переживання критичних життєвих ситуацій, зокрема стресу, фрустрації, конфлікту та кризи, та їх подолання (Василюк, 1984; Lazarus, & Folkman, 1984), розуміння соціальної ситуації як процесів її сприймання та інтерпретації через визначення суб'єктивного масштабу ситуації (Слюсаревський, 2019) стали підґрунтям цих тверджень.

2. Групова динаміка в складних соціальних ситуаціях відрізняється від динаміки, характерної для групи у звичних умовах її функціонування. Групова динаміка має також охоплювати вияв групової феноменології, а не лише описувати етапи. Складні соціальні ситуації є чинниками вияву низки групових феноменів, які: а) зазвичай виявляються під час групової взаємодії у звичайних умовах соціальної повсякденності, б) посилюють свій вияв у таких ситуаціях, зокрема, коли йдеться про пошук винних, соціальну справедливість тощо – тобто про широковідомі аут- та інгрупові феномени; в) специфічні для таких ситуацій: групових психологічних захистів, групової міфології, групової наративізації індивідуальних історій, групової символізації тощо. Положення теорій групової динаміки були вихідними, але не визначальними у формулюванні цих міркувань, а саме: а) група в процесі свого розвитку проходить певні етапи розвитку, що зумовлює її функціонування як єдиного цілого, б) у процесі взаємодії формуються рольова структура групи, владно-підвладні відносини, цінності та норми взаємодії, ідентичність групи (K. Lewin, & G. Lewin, 1948; Tuckman, 1965; Bion, 1961; Shulman, 2011; Горностаї, Вознесенська, Грибенко, Чорна, & Никоненко, 2013). Соціально-психологічна теорія групової ідентичності, згідно з якою суб'єкти соціальної взаємодії порівнюють малі групи між собою та в процесі їх оцінювання насамперед віддають

суб'єктивну перевагу власним групам належності, що й приводить до виникнення аутгрупових та інгрупових феноменів (Tajfel, & Turner, 1986; Эриксон, 1996; Горноста́й, 2010; Горноста́й та ін., 2014), стала ще одним підґрунтям концепції.

3. Групова феноменологія залежно від складності та ресурсів групи виконує певні функції, які не усвідомлюються членами групи. Групові дискурси взаємодії можуть відображатися в групових символах, образах, міфах. Групова феноменологія є результатом вияву свідомих і несвідомих чинників групової взаємодії. Тут підмогою у створенні положень концепції стали: теорія групової взаємодії, у рамках якої напрацьовано концепції взаємодії в навчально-терапевтичних групах, паралельних процесів у малих групах, групових меж, рольової комунікації в групах; концепції свідомих і несвідомих чинників взаємодії в малій групі (Горноста́й, Коробанова, Плетка, Циганенко, & Чорна, 2018); теорії психологічного захисту (А. Фрейд, 1993; З. Фрейд, 1997; Bion, 1961; Kohut, 2012); концепції трансгенераційної передачі травматичного досвіду (Шутценбергер, 2010; Volkan, 1997).

4. Групова феноменологія містить елементи (складові) групових стратегій і сценаріїв додання складних соціальних ситуацій. Залежно від функцій стратегії та сценаріїв умовно поділяються на конструктивні і деструктивні. Частково ці твердження спираються на моделі транзактного аналізу про психологічні позиції, які займають учасники взаємодії (Стюарт, & Джойнс, 2002), та відповідні життєві сценарії (Berne, 1964).

5. Циркуальна каузальність (Bartoletti, Cimoli, Pinna, & Zunino, 2015) є принципом пояснення взаємозв'язку та інтеракції складних соціальних ситуацій і групових феноменів соціальної взаємодії.

6. Усвідомлення особливостей взаємодії членів групи в складних соціальних ситуаціях є ресурсом їх додання. Про це свідчить успішність застосування спеціальних методів роботи з колективними травмами та їхніми наслідками (Moreno, 1953; Kellermann, 2007; Хеллінгер, 2007).

7. Для визначення складних соціальних ситуацій та пояснення особливостей їхнього впливу на соціальні, зокрема групові, використано теорію перехідного суспільства, яке дистанціюється від комуністичного минулого та перебуває в стані побудови нової національної та особистісної ідентичності, переосмислення своїх цінностей (Szondi, 2007); концепти «епоха постправди» та гібридної війни (Найдьонова, & Череповська, 2020; Духневич, 2020).

Соціальні ситуації за визначенням є ситуаціями взаємодії між її суб'єктами: окремими особами, між особою і групами, всередині групи і між групами. Групову взаємодію в складних соціальних ситуаціях з розв'язання проблем, зумовлених такими ситуаціями, означимо як проблемну. *Проблемний характер взаємодії соціальних індивідів змушує їх, якщо бракує індивідуальних ресурсів додання складних ситуацій, звернутися до групових.* Поєднання індивідуальних стратегій додання та вироблення спільних сценаріїв взаємодії в складних соціальних ситуаціях суттєво полегшують розв'язання проблемних ситуацій.

Групові сценарії та стратегії можна класифікувати на конструктивні, які будуються на позитивній ідентичності групи (упевненості членів групи у самодостатності власної групи в досягненні групових завдань, спільній вірі в краще майбутнє), і неконструктивні, що базуються на негативній ідентичності (неспроможності досягнути успіху, доданні заздрощів і перешкод з боку інших груп); агресивні (мобінг, булінг, босинг) і неагресивні (синергетична взаємодія, взаємодія «рівний – рівному», ціннісно-рольова взаємодія, «емоційне погладження»). Водночас слід зазначити, що оцінка сценаріїв і стратегій як конструктивних або неконструктивних залежить від позиції оцінювача в соціальному просторі взаємодії. Те, що сприяє збереженню та розвитку однієї групи, може завдавати шкоди іншій. Тут ідеться про ін- та аутгрупові феномени, які завжди пов'язані між собою, про груповий егоїзм, який розквітає, якщо одна група відчуває соціальні реальні або уявні переваги перед іншими. Конструктивні стратегії спрямовані на подолання складнощів ситуації, а неконструктивні ігнорують складнощі і спрямовані на підтримку єдності групи в будь-який спосіб. Говорячи про рівень конструктивності взаємодії, варто говорити і про її

часовий вимір: те, що є вигідним для членів групи в певний момент, пізніше може завдати шкоди її розвитку.

У складних соціальних ситуаціях групові феномени взаємодії насамперед виконують функцію адаптації групи до соціальних умов, в іншому разі – група не могла б функціонувати і врешті-решт розпалася б. *Відповідно до наявних у неї ресурсів (цінностей, статусу в суспільстві, творчого потенціалу тощо) група використовує доступні їй на певний момент способи когнітивного та емоційного опрацювання ситуації.* Вирішуючи ситуативні завдання свого функціонування, члени групи захищаються від негативного впливу складних соціальних ситуацій та рятують своє найближче соціальне середовище як осередок формування їхньої ідентичності. У разі зміни соціальних умов на краще група може використовувати все ті ж стратегії та сценарії взаємодії, які вона використовувала раніше у випадку складних соціальних ситуацій, однак вони вже виконуватимуть функції дезадаптації групи. Використовуючи ефекти синергетичної взаємодії своїх членів, група також може дієво-творчо перевизначити ситуацію, стати суб'єктом взаємодії, а не лише пристосуватися до неї. Отже, феноменологія групової взаємодії може виконувати функції адаптації (дезадаптації) групи до складних соціальних ситуацій, а також їх дієво-творчого додання.

Суб'єктивно складні ситуації знаходять свій вияв через переживання, інтерпретацію обставин та конструювання їхнього образу в контексті життєвого досвіду людини. Учасники взаємодії конструюють соціальні ситуації: категоризують, структурують, моделюють ситуації (Росс, & Нисбетт, 1999). У разі зростання складності середовища та стресу індивідуальна або групова концептуальна структура ситуації стає все більш складною, абстрактною, але так триває до певного максимуму. Якщо відбувається подальше зростання складності ситуації, так би мовити, її перевантаження складністю, сприйняття людиною складності змодельованої ситуації починає знижуватись (Human, Shroder, Driver, & Streufert, 1970).

У малій групі соціальні індивіди переживають складну соціальну ситуацію більш синхронно, ніж наодинці. Спочатку група відчуває *напруженість у взаємодії*. У групі порушується рольовий баланс, посилюється диференціація, виникають нові мікрогрупи. Щоб відновити рівновагу в групі, її члени вдаються до групового мислення, завдяки якому повертають собі повагу, а в рольовому, соціально репрезентаційному груповому полі взаємодії панує певний час показова єдність. Однак, відчуваючи соціальні негаразди та незадоволення якістю свого життя, члени групи несвідомо виявляють невідреаговану агресію в колі групи. Посилюються деіндивідуалізація та групові стереотипні очікування, послаблюється особистісна та стає більш ригідною групова ідентичність. Декларативно норми взаємодії стають більш жорсткими, а реально, від однієї напруженої ситуації до іншої, розмиваються психологічні межі прийняттого і допустимого в групі.

Якщо складність ситуації зростає, соціальні проблеми не розв'язуються, то напруженість у групі зростає. Взаємодія стає проблемною, члени групи можуть сваритися через дрібниці, наче не помічаючи існування більш нагальних життєвих завдань і соціальних проблем. Члени групи відчувають постійний *стрес*, а тому негативні стереотипи та упередження замінюють процеси мислення і прийняття раціональних рішень. Заради підтримання злагоди в групі її члени вдаються вже не до групового мислення, а до групового тиску, що відтак посилює конформізм. Так, у групах психологічної підтримки внутрішньо переміщених осіб (ВПО) досить часто спостерігається різка ситуативна зміна індивідуальної думки окремого члена групи та його приєднання до групової позиції. Це можна розцінювати як показову єдність групи в нових умовах мешкання, а також як розуміння цінності єдності групи в складних соціальних ситуаціях (Коробанова, 2019; Чорна, Горностай, Яремчук, Вус, Коробанова, & Плетка, 2020). Водночас у групі з'являється аут-групова упередженість щодо представників інших груп, особливо з відмінними від їхніх цінностями.

Щоб подолати відчуття стресу в групі, її учасники вдаються й до більш продуктивних групових стратегій взаємодії, а саме: свідоме-несвідоме використання групової фасилітації для розв'язання проблемних ситуацій; групова нарративізація індивідуальних історій;

активізація за допомогою модерації психологом групових процесів – групової рефлексії генераційного і трансгенераційного досвіду долання стресових ситуацій. Ефективність використання цих стратегій з оперттям на групову феноменологію було доведено завдяки дослідженню сімей усиновлювачів, які стикаються з низкою соціальних проблем: стигматизацією усиновлених дітей у шкільному середовищі, впливом родинних міфів на процеси соціальної адаптації дітей (Дишлова, 2020).

У разі подальшого ускладнення ситуації члени групи можуть відчувати *фрустрацію* їхніх соціальних проблем як окремих соціальних індивідів (наприклад, у матеріальному достатку чи медичному обслуговуванні) або як представників певних великих соціальних або реальних малих груп. Оскільки виникає аутгрупова упередженість, то, звісно, деякі групи не почувуються достойно серед інших. Щоб зберегти рівновагу в міжгруповій взаємодії, принижена група демонструє фаворитизм.

Зазначимо, що сама соціальна ситуація і без впливу аутгрупових процесів може скластися так, що потреба людини відчувати належність до певної групи фруструється. Так, цілком логічно переселенці з окупованих Росією районів України на новому місці їх мешкання можуть відчувати таку фрустрацію, адже їхня ідентичність містить і територіальний вимір малої Батьківщини.

В умовах пандемії COVID-19, коли окремі соціальні групи особливо гостро переживають фрустрацію потреби у взаємодії, коли відчутно обмежується коло каналів комунікації, посилюється відчуття психологічного неблагополуччя та зростає агресія, зокрема серед молоді (Vus, 2020; Коробанова, 2020).

Локальні конфлікти між членами групи можуть переростати в конфлікти між мікрогрупами. Груповий контекст взаємодії завжди посилює відчуття людиною психологічного дискомфорту та напруженості (Коробанова, 2019), а груповий конфлікт зазвичай більш складно залагодити, ніж міжособовий.

Конфлікти не виникають просто так, на порожньому місці. По суті, міжгрупові конфлікти і є відображенням складних соціальних ситуацій, коли соціальним групам не вистачає матеріальних, соціальних, правових тощо ресурсів для розв'язання певної соціальної проблеми. Такі конфлікти також призводять до появи специфічних феноменів: у зовнішньому полі взаємодії – до активізації конкурентно-конфліктних стереотипів, групової поляризації та групової депривації, а у внутрішньому – до паралельних групових процесів (Горностаї, 2017), коли члени групи в суперечках і сварках неусвідомлено відображають зовнішній щодо групи соціальний конфлікт, або ж цей актуальний конфлікт маскує давнішу колективну травму. Група стає нездатною опрацьовувати повсякденні завдання та нові проблеми, до яких вона не готова (Горностаї, 2018). Група уникає обговорення небезпечних тем, не бачить проблем, замовчує або заговорює проблеми взаємодії, шукає «винуватих» (як усередині групи, так і зовні); час від часу хтось із членів групи задає риторичне запитання «що відбувається?», яке так і залишається без відповіді. Ці процеси не лише є показниками соціального нездоров'я групи, а й спричиняють порушення психологічного здоров'я членів групи, які опинилися у фокусі групового конфлікту. Погіршується самопочуття членів групи, переважають проблеми невротичного і психосоматичного ґатунків. Знижується функціональна спроможність малої групи, зокрема й у психологічному захисті членів групи від соціальних потрясінь, занадто швидких трансформацій (Vus, 2019). Відбувається загострення групової динаміки у вигляді паралельних групових процесів (Горностаї, 2017).

Надалі, якщо існуванню групи відчутно загрожує ворог або стихійне лихо, її члени згуртовуються, поводяться більш однотайно, внутрішньогрупові конфлікти вщухають. Але якщо масштаб впливу складних соціальних ситуацій великий, то група може розпастися на мікрогрупи, втратити власну ідентичність, припинити своє існування. Дезінтеграцію групи (суспільства в цілому) поглиблюють і штучно створені конфлікти – як наслідок інформаційних війн, у яких використовуються механізми:

– поділу інгрупи на аутгрупи на основі міфологічної дегуманізації окремих підгруп,

– утворення нових віртуальних груп на основі інтродюкованої штучної афіліації групи до уявної великої,

– руйнування ідентифікаційних процесів групотворення серед соціальних індивідів на основі природного відчуття ними територіальної та історичної належності до певної соціальної групи.

Так, формування в мешканців ОРДЛО квазіідентичності на основі їхньої належності до умовної, усесвітнього масштабу групи «російський світ», на основі історичних міфів і фейків про сьогодення посилює штучно сконструйоване протистояння між умовними групами «своїх» і «чужих», які також є штучно створеними. Шляхом формування специфічного середовища соціальної взаємодії, у якому працюють механізми психологічного впливу на поведінку людини (ідеологізовані інтродюктивні настанови для широкого загалу та конфлуенція як підгрунття некритичного привласнення «чужих» емоцій), відбувається виокремлення цих штучних груп, міфологізація історії їх становлення (Чорна, 2020).

Зовнішня загроза може призупинити внутрішні процеси диференціації в групі (поділ на мікрогрупи внаслідок дії феномену паралельних процесів: постійних дрібних, безглузких суперечок і конфліктів), але й конструктивні групові стратегії та сценарії мають цьому сприяти: приведення норм і цінностей групи у відповідність до соціальної ситуації, яка змінилася; відновлення рольового балансу в групі за допомогою розподілу ролей та встановлення норм ділового клімату спілкування; посилення ідентифікаційних групових процесів серед учасників взаємодії; свідомо групова афіліація та пошук спільного, а не відмінного серед членів інгрупи; медіація та компроміси. Так, позитивна ідентифікація ВПО власної належності до інгрупи самодопомоги переселенців пов'язана з більш низьким відчуттям ними складності ситуації (Чорна та ін., 2020); а психологічне благополуччя молоді в умовах перехідного суспільства зумовлене мірою її інтеграції до соціальної групи (Vus, & Omelchenko, 2018; Vus, 2019).

Як реакції на стрес і фрустрованість членів групи виникають насамперед індивідуальні психологічні захисти. Групові ж психологічні захисти виникають у разі посилення складності ситуації, охоплення негативними емоціями всіх членів групи, відчуття загрози її цілісності – тобто на етапі конфлікту з іншою групою. Надалі, коли в групі розгортається *криза* – соціально-психологічний стан, що характеризується дефіцитом внутрішніх ресурсів для вирішення групових завдань, психологічні захисти виявляються більшою мірою.

Про кризу також свідчить психологічна неспроможність членів групи взаємодіяти певним, усталеним способом, як це було до певного моменту. Значна частина інформації та емоцій членів групи не усвідомлюється і не опрацьовується (Gornostai, et al., 2018). Поширюються некритичні вірування серед її членів, актуалізується асоціативне, міфологічне мислення, яке є регресією групи до філогенетично ранніх, архаїчних способів відображення дійсності. Виникає соціально-психологічне підгрунття для формування групової міфології, що заміщує небажану (неприйнятну, небезпечну, ворожу) дійсність, або ж, навпаки, створюється міф, що не заперечує кризу і дає надію на покращення ситуації. Унаслідок міфологізації історії групи відбувається метафоричне позиціонування своєї групи в соціальному просторі (наприклад, «русская весна» для прихильників «руського міра») та виникає символізм у взаємодії (Плетка, 2019), закріплюється «ідеологія» групи (Барт, 2008). Метафоризація групових процесів у цьому контексті може розцінюватися як ситуація, коли групі бракує змістових реальних ресурсів вирішення складних соціальних завдань.

Чуттєве сприйняття дійсності членами групи фільтрується завдяки ідеологічним груповим настановленням. Актуалізується захисний механізм раціоналізації. На цій стадії групові психологічні захисти діють на рівні соціальних уявлень та ідеологічних переконань членів групи, неусвідомлюваних групових цінностей.

У міжгруповому полі взаємодії триває пошук ворогів, домінує бажання продемонструвати велич групи, аутгрупам приписуються власні негативні емоції або небезпечні для самої інгрупи ідентифікації, теорії змови наповнюють інформаційний

простір. Усе це можна розцінювати як вияв психологічних захистів, наслідком яких є групова поляризація, протиставлення смислів і цінностей життя представників різних груп (Vus, 2018; Вус, 2019). Мала група втрачає адаптивний потенціал, відтак розгортається чергова криза.

Криза є переломним моментом у виборі групою конструктивних або деструктивних стратегій (сценаріїв) взаємодії для долання складних соціальних ситуацій: або формування групою ідеологічних фільтрів сприйняття дійсності, що призводить до псевдореалістичного розв'язання проблем, та пошук ворогів групи, або ж групова рефлексія, переосмислення історії групи, цінностей, провин перед іншими групами (Васютинський, 2018), пошук нових референтних груп і зникнення старих (Чорна та ін., 2020), синергетична командна взаємодія, орієнтація на групові об'єднавчі символи (Плетка, 2020). Спротив окремих мікрогруп змінам у груповій поведінці, яких вимагає кризова ситуація, може перерости в саботаж. Такі процеси свідчать про суперечливу динаміку групи в кризових умовах її функціонування.

Групова травма настає тоді, коли травматичний досвід отримує вся група як суб'єкт, а не лише кожний її представник як окрема особа (Kellermann, 2007). У групі виникає потреба якось упоратись із цим досвідом. Група, як і особистість, відчуваючи загрозу, образу, несправедливість, перебуваючи в конфлікті та зазнаючи травми, захищається.

Належить розрізняти колективну травму, впливу якої зазнають великі групи, спільноти, суспільство, і групову, якої зазнають певні групи. Малі групи відбивають травму великої групи в символічній формі (Горностай, 2018; Чорна та ін., 2020).

У процесі переживання групою травми, як найбільш масштабного впливу складної соціальної ситуації на неї, група може використовувати низку захисних механізмів, покликаних захищати групу від руйнування її цінностей, втрати групових суб'єктності та автономності, фактично від загибелі групи (Горностай, 2019). Однак актуалізація групових захисних механізмів, які переводять травматичну інформацію в групове несвідоме, зумовлює циклічний характер вияву травми (Горностай, 2018; 2019).

Булінг можна розцінювати як деструктивну стратегію долання групою травми внаслідок дії психологічних захистів: контрпереносу травмованою групою емоцій через дії їагресора на залежну від групи особу або низькостатусну в суспільстві групу і переносу агресії самих членів групи щодо несправедливості травми на них же.

Групи, для яких травма була відчутною, а тим більше у тих випадках, коли вона не стала предметом обговорення та психологічного опрацювання, відчувають суперечливі, важко артикульовані, складні емоції (відразу, сором, провину, смуток та апатію). Такі групи стають психологічно закритими, як секти, не допускають у свій внутрішній світ «чужих». Як наслідок, дистанція між членами групи зменшується, колективна ідентичність поглинає індивідуальну. Члени групи використовують групову ідентичність як компенсацію браку зрілої особистісної ідентичності, у групі зростають соціальні лінощі. Збіднюється рольовий репертуар групи, а в її учасників з'являються життєві ролі, які свідчать про їх травмованість (Коробанова, 2019; Чорна та ін., 2020). Члени групи міркують, як не стати бевзями (Кегг, 1983).

Оскільки взаємодія між групою і представниками інших груп порушена, а захисні механізми спричиняють хибне відображення дійсності, то в групі виникають ілюзії сприйняття соціального довкілля. Однією з таких ілюзій є групове настановлення: «група може все, а ось окремий її член – нічого» (Семиліт, 2013). Загалом, формується ілюзорна групова реальність, яка хибно відображає та інтерпретує навколишній світ (наприклад, «світле майбутнє», «ідеальний мир»). Ці групи делегують наступникам таємниці. Їхня історія – неповна, вона насичена звинуваченнями та образами. Тут виявляються захисні механізми компенсації та витіснення. Отже, долання травми не є продуктивним, група не адаптується до соціуму, вигадує все нові і нові міфи. Група не в ресурсі.

Наслідком групової травми може бути групова депресія, яка є стагнацією групових процесів. Група не розв'язує проблеми, а перетворює їх у «заморожені» конфлікти, втрачаючи відтак перспективи свого розвитку. Група начебто закривається від зовнішнього

світу, її члени «не дихають, не живуть, завмерли». Групову депресію слід розуміти не як спад вияву емоційної атмосфери групи, а насамперед як завмирання групових процесів, як брак динаміки, розвитку, як причину деградації групи. Отже, група втрачає динаміку, «застигає», а потім і зовсім розчиняється в часі та просторі. Брак групової динаміки та розвитку призводить до ще більшої стереотипізації та ригідності у взаємодії, ніж це було, коли група відчувала напруженість у взаємодії. Групові стереотипи ще більше архівують травму, спрямовують увагу та діяльність групи на події минулого, а не на майбутнє.

Загалом, групова травма посилює дію паралельних групових процесів, які не лише відображають актуальний конфлікт, а й не розв'язані раніше групою проблеми взаємодії, набуті внаслідок колективної травми (Горностай, 2017; 2019). І такі конфлікти не можуть бути розв'язані лише на актуальному рівні, вони мають охоплювати історичний вимір, оскільки травма зумовлює трансформацію групової ідентичності, колективної пам'яті, історичної свідомості та самосвідомості групи (Горностай, 2010; 2018; Яремчук, 2020). Так, складна ситуація для учасників бойових дій (УБД) та їхніх родин актуалізує родинні труднощі та зумовлює зміни в сімейній самоідентифікації (Вус, 2019).

Коли ситуація змінюється на краще, учасники проблемної взаємодії ще довго суб'єктивно відчують залежність від зовнішніх обставин, психологічно не здатні управляти ситуацією, орієнтуються на зовнішній локус контролю. Груповий опір зовнішнім соціальним змінам та, відповідно, зміні норм взаємодії всередині групи характеризують не одне покоління травмованих. Так, згадаймо родинні міфи, які через багато років після травматизації членів сім'ї генерують негативні сценарії взаємодії та фатально негативне ставлення до певних дій їхніх нащадків (Дишлова, 2020). Ця закономірність виявляється не лише на рівні малих груп, але й великих. Наприклад, *соціально-психологічними характеристиками* нащадків травмованих Голодомором людей є політична пасивність і політичний нігілізм, високий рівень недовіри до влади, політиків і політики у всіх формах, пригнічена агресивність (Горностай, 2015; Чорна та ін., 2020). Ці характеристики є віддаленими наслідками колективної травми.

Якщо група опрацьовує травму, проєктує свої сподівання на краще, віру в майбутнє, в певному груповому дискурсі (девiзі, символи, оповіді, міфи), що базується на певних подіях та формує історію групи, то в такому разі це не лише сприяє захисту від тривоги за невизначене майбутнє, а й спрямовує діяльність групи на згуртування, на розв'язання актуальних завдань її діяльності та долання травми. Травма не витісняється і не заперечується, а усвідомлюється і проживається. Відбувається спонтанна переструктуризація групового поля взаємодії: зникнення одних мікрогруп, поява нових, орієнтація на нові референтні групи, зростання рольового репертуару членів групи (Коробанова, 2019; Чорна та ін., 2020). Група почувається в ресурсі та використовує конструктивні стратегії взаємодії, серед яких спільне групове переживання травми (ритуали, обговорення, колективна творчість у формі творення групових історій і міфів як нетравматичних наративів), усвідомлення ідентичності групи, синергетична командна взаємодія, спрямована на досягнення спільної соціально значущої мети, творення спільного образу майбутнього (Яремчук, 2020), символізація групового досвіду долання складних соціальних ситуацій (Плетка, 2020).

Представлену концепцію генези групової феноменології відповідно до розвитку складності соціальної ситуації та сприйняття цієї складності членами – від напруженості у взаємодії до травмованості – можна розглядати у двох аспектах: 1) як поступовий розвиток динаміки взаємодії в групі на досить тривалому, навіть історичному, проміжку часу, не обмеженому лише груповим завданням побудови структури групи в процесі виконання певної діяльності; 2) як розвиток динаміки взаємодії, зумовленої окремими зовнішніми соціальними подіями, які не обов'язково можуть від початку бути соціальним напруженням або груповим протистоянням (це може бути спочатку, наприклад, фрустрація взаємодії або колективна травма, які зразу можуть стати зовнішніми тригерами не поступового, а прогресивного розвитку групової феноменології). З огляду на вищесказане слід розрізняти соціальну напруженість і відчуття напруженості взаємодії членами групи; соціальні

фрустрації та фрустрацію потреб членів групи, емоційний дискомфорт, який супроводжує фрустрацію; соціальний і міжгруповий конфлікти, внутрішньогруповий конфлікт і локальні конфлікти між окремими членами групи та безумовне відчуття стресованості членів групи, яке супроводжує конфліктну взаємодію; соціальну кризу та кризовий стан членів групи, а також кризову взаємодію на етапі «штормінгу» в груповій динаміці, за Такменом; травму і травмованість.

З посиленням впливу складної соціальної ситуації на процеси взаємодії в групі, від напруженості до травмування, феномени попередніх етапів не зникають, а приєднуються до нових феноменів, які більш виразно відображають вплив ситуації. Разом із тим феномени, які виникають як реакція групи на ситуації, які є складними і вплив яких є надзвичайно сильним, навряд чи виникнуть у разі впливу менш складних ситуацій. Так, групові психологічні захисти, що зароджуються як реакція на фрустрацію потреб групи, а повною мірою виявляються під час травми, навряд чи виникнуть у просто напруженій взаємодії.

Зазначимо, що представлена нами концепція феноменогенезу групової взаємодії стала результатом узагальнення теоретичного та емпіричного досліджень співробітників лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України (2018–2020 рр.), завдяки яким отримано *нові наукові дані*. На широкій вибірці (2997 осіб; 4260 новинних інформаційних повідомлень; 54 тис. онлайн-контактів) за допомогою низки методів дослідження (феноменологічний опис; типологізація; моделювання; квазіексперимент, який охоплював включене спостереження, анкетування, контент-аналіз, тестування, проєктивні методики), а також методів аналізу даних (частотний аналіз, методи описової, двомірної та багатомірної статистики, зокрема факторний аналіз) було підтверджено частину положень концепції та уточнено її початкові гіпотези. Водночас застосовувався принцип феноменологічного аналізу (Гуссерль, 2002), який виокремлює інваріантну структуру феномену в різних площинах його аналізу, співвідношення різних сторін і компонентів феномену. Так, символізація групового досвіду долаття складних соціальних ситуацій вивчалась як на матеріалі дослідження колективних травм (Горностай, 2018), так і в процесі роботи з малими групами, які перебувають у кризових умовах (Плетка, 2019). Особливості групової ідентичності аналізувалися на матеріалі досліджень студентської молоді (Vus, & Omelchenko, 2018), родин учасників УБД (Вус, 2019), ВПО (Korobanova, 2019). Групові міфи досліджувалися як засіб штучного посилення протистояння соціальних груп (Чорна, 2020), а також як складова деструктивних родинних сценаріїв взаємодії (Дишлова, 2020); групові образи вивчалися як засіб конструювання спільного майбутнього соціальних груп у процесі взаємодії (Яремчук, 2020) і як засоби символічного долаття кризової ситуації, у якій функціонує група (Плетка, 2020). У процесі дослідження використовувалися також тренінгові і психотерапевтичні методи роботи з малими групами, що дало змогу *довизначити групові стратегії та сценарії взаємодії у складних соціальних ситуаціях*.

Висновки. Отже, сьогодення українців переповнене подіями, які мають різний ступінь травматичності: від стресу до глибокої травмованості. У таких складних соціальних ситуаціях у процесі групової взаємодії виникають психологічні процеси та стани (напруженість, конфлікт, криза, травма), що впливають на переживання члена групи (дискомфорт, стрес, фрустрація, відчуття травмованості). Водночас розвиток групової динаміки породжує групові феномени, які відбивають ці переживання. Так, групова напруженість відображається в груповій диференціації, появі мікрогруп. Внутрішньогруповий фаворитизм, підсилений конформізмом, і міжгрупова дискримінація на певний час знижують це відчуття напруженості, – отож єдність групи відновлено, стрес подолано. Однак рівновагу в групі відновлено за рахунок дискримінації іншої групи, і ця інша група є фрустрованою щодо визнання власної гідності серед інших груп. А це призводить до виникнення внутрішньогрупових і міжгрупових конфліктів, а також групових травм. Криза в групі є переломним моментом, коли говорити про вибір нею конструктивних або деструктивних стратегій (сценаріїв) взаємодії. Унаслідок цього групові феномени, які супроводжують групову динаміку, від адаптаційних функцій (групове мислення, групові

стереотипи, конформізм, фаворитизм) переходять до дезадаптаційних (паралельні процеси як псевдорозв'язання групою проблеми, групові поляризація та депривація як установа бар'єрів взаємодії з іншими групами або ж загалом конфронтація з ними, групові захисні механізми). Перебуваючи в складних ситуаціях, група може сама їх і продукувати. До цього призводять, зокрема, груповий егоїзм, конкурентно-конфліктні стереотипи, групові псевдоміфи, булінг.

На противагу вищезазначеним низка інших феноменів відображає механізми групової взаємодії, які сприяють дієво-творчому доданню соціальних труднощів: групова фасилітація, соціальна підтримка та афіліація, усвідомлена ідентичність групи (на противагу груповій ідентичності), синергетична командна взаємодія. Таким чином у складних соціальних ситуаціях відповідно до динаміки їхнього розвитку в процесі групової взаємодії розгортається послідовний процес *виникнення ланцюжка психологічних феноменів – феноменогенез*. Складні соціальні умови можуть як ускладнювати функціонування малих груп, так і полегшувати, прискорювати вияв групової динаміки. По суті, група в таких умовах вирішує два завдання, які в певний момент можуть вступати в конкуренцію між собою: додання соціальних труднощів та збереження групи як цілого. Однак з огляду на когнітивні та емоційні, свідомі та несвідомі складові процесу опрацювання складних ситуацій можемо узагальнити таким чином: група часто обирає більш легкий, простий, незатратний спосіб реагування на таку ситуацію – у вигляді емоційно забарвленої, не завжди раціональної феноменології (дискримінація, соціальні лінощі, стереотипи, міфи, конформізм). Зрозуміло, що когнітивне опрацювання складної ситуації вимагає більше часу, інтелектуальних зусиль, скоординованої взаємодії членів групи, організаторських здібностей та сили «Я» лідера групи, тому спокуса швидкого і часом егоїстичного групового вирішення перемагає виклики, які ставить перед групою соціальна ситуація. «Ціна питання» для групи полягає в тому, щоб в умовах розв'язання соціальних труднощів членам групи варто використати або психологічно більш легкі для них, але не завжди конструктивні стратегії додання, або ж більш конструктивні, проте водночас більш затратні і складні в реалізації.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричній верифікації всіх положень концепції феноменогенезу групової взаємодії, експериментальному моделюванні цілісного процесу динаміки групових процесів з урахуванням соціального контексту групової взаємодії.

Список використаних джерел

- Барт, Р. (2008). *Мифологии*. Москва: Академический проект.
- Василюк, Ф. Е. (1984). *Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций)*. Москва: Изд-во МГУ.
- Васютинський, В. (2018). Семантична структура уявлень студентів про історичні провини українців. *Проблеми політичної психології*, 21(1), 43–53. Взято з <https://doi.org/10.33120/ppp-Vol21-Year2018-4>.
- Вус, В. (2019). Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 95–106. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi43\(46\).28](https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46).28).
- Горностай, П. П. (2007). Проблема групового бессознательного в соціальної психології. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.
- Горностай, П. (2010). [Групова ідентичність як предмет психології малих груп](#). *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24 (27), 105–111.
- Горностай, П. П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології*. 2 (16), 98-111.
- Горностай, П. П. (2017). Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 131–144.

- Горностай, П. (2018). Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*, 21(1), 54–68. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>.
- Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22(1), 89–114. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-2>.
- Горностай, П. П. (Ред.), Вознесенська, О. Л., Грибенко, І. В., Чорна, Л. Г., Никоненко, Л. В. (2013). *Динамічні процеси в малій групі: соціально-психологічний вимір освітнього середовища*. Кіровоград: Імекс ЛТД.
- Горностай, П. П., Ліщинська, О. А., Чорна, Л. Г., Грибенко, І. В., Циганенко, Г. В., Плетка, О. Т., ... Скрипник, О. В. (2014). *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення*. Київ: Міленіум.
- Горностай, П. П. (Ред.), Коробанова, О. Л., Плетка, О. Т., Циганенко, Г. В., & Чорна Л. Г. (2018). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Кіровоград: Імекс ЛТД.
- Гуссерль, Е. (2002). Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. *Філософська думка*, 3, 134–149.
- Дишлова, Н. (2020). Особливості проживання та долання складних соціальних ситуацій усиновлювачами в груповій психологічній роботі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 146–158. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).164](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).164)
- Духневич, В. (2020). Гібридна війна: «зони ризику» і виклики для побудови громадянської злагоди. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 24–32. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).153](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).153)
- Коробанова, О. Л. (2019). Об'єднавчі та розділові тенденції інгрупових та аутгрупових феноменів на теренах України. В *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*. Тези доповідей, виступів і пропозицій учасників ІІ Круглого столу (18 квітня 2019 р.). ІСПП НАПН України. Київ, 2019. Взято з <http://ispp.org.ua/materiali-kruglix-stoliv/>.
- Коробанова, О. (2020). Соціальна взаємодія та переживання складних соціальних ситуацій в умовах пандемії COVID-19. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 72–93. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-47>.
- Найдюнова, Л. А., & Череповська, Н. І. (Ред.). (2020). *Медіапсихологія: кіберсоціалізація в умовах гібридної війни*. Київ: Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/mediapsyhologiya-kibersotsializatsiya-v-umovah-gibrydnoi-vijny-monografiya>.
- Плетка, О. Т. (2019). Особливості символізації у групі з досвідом долання складних соціальних ситуацій. В *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи*. Матеріали ІІ Всеукраїнського конгресу із соціальної психології (з міжнар. участю) (7-8.11.2019 р.) (с. 286–289). Київ.
- Плетка, О. (2020). Стратегії долання складних соціальних ситуацій на основі символізації групового досвіду. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 110–125. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-48>.
- Росс, Л., & Нисбетт, Р. (1999). *Человек и ситуация. Уроки социальной психологии*. Москва: Аспект пресс.
- Семиліт, М. В. (2013). *Проектування життєвого шляху особистості: соціально-психологічний аналіз*. Київ: Чабаненко Ю. А.
- Слюсаревський, М. (2018). Наукові уявлення про розвиток великих груп: критичний аналіз на тлі моделей розвитку малої групи. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, (42(45), 3–19. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).187](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).187)
- Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психей: маршрути наукового пізнання*. Київ: Талком.
- Стюарт, Й., & Джойнс, В. (2002). *Основи ТА: транзакційний аналіз*. Київ: ФАДА, ЛТД.
- Фрейд, А. (1993). *Психологія «Я» і захисні механізми*. Москва: Педагогика-Пресс.
- Фрейд, З. (1997). *Я і Оно. Очерки по психології сексуальності*. Минск: Попурри.
- Фромм, Э. (2011). *Душа человека*. Москва: АСТ: Астрель.

- Хеллінгер, Б. (2007). *Порядки любви: разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий*. Москва: Издательство Института психотерапии.
- Чорна, Л. (2020). Міф як засіб формування квазінової соціальної ідентичності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 36–49. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).140](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).140).
- Чорна, Л. Г. (Ред.), Горностаї, П. П., Яремчук, О. В., Вус, В. І., Коробанова, О. Л., Плетка, О. Т. (2020). *Проблемна взаємодія в групах: феноменологія, чинники, профілактика*. Київ. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/biblio.html>
- Шутценбергер, А. А. (2010). *Психогенеалогія: Как излечить семейные раны и обрести себя*. Москва: Психотерапия.
- Эриксон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.
- Яремчук, О. В. (2020). Творення спільного образу майбутнього у складній соціальній ситуації конфліктної історичної пам'яті. *Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті*. Матеріали Четвертого круглого столу (29 жовтня 2020 р., ІСПП НАПН України) (с. 23–38). Київ. Взято з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/ist-v-nas.pdf>.
- Abrams, D., & Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, 317–334.
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Asch, S. E. (1955). *Opinions and social pressure*. *Scientific American*, 193, 31 – 35.
- Bartoletti, M., Cimoli, T., Pinna, G. M., Zunino, R. (2015). Models of Circular Causality. In Natarajan, R., Barua, G., Patra, M. R. (Eds.), *Distributed Computing and Internet Technology*. ICDCIT 2015. Lecture Notes in Computer Science, vol. 8956. Springer, Cham. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-14977-6_1.
- Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York: Ballantine Books.
- Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ.
- Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22 (10), 817–829. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0025079>.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117–140.
- Festinger, L., Pepitone, A., & Newcomb, T. (1952). Some consequences of de-individuation in a group. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47(2, Suppl), 382–389. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0057906>.
- Gornostai, P., Chorna, L., Vus, V., Tsyhanenko, H., Pletka, O., & Korobanova, O. (2018). *Mental health: dislocation of concept in the context of the small group*. Retrieved from <https://www.mhgc21.org/en/mhgc21/events/october2018/E-Posters-2018>
- Granberg, D., & Sarup, B. (1994). *Social judgement and intergroup relations. Essays in honour of Muzafer Sherif*. Springer-Verlag.
- Hyman, R., Shroder, H. M., Driver, M. J., & Streufert, S. (1970). Human Information Processing – Individuals and Group Functioning in Complex Social Situations. *The American Journal of Psychology*, 83(1):136. doi:[10.2307/1420865](https://doi.org/10.2307/1420865).
- Janis, I. L. (1971). Groupthink. *Psychology Today*, 5, 43–46, 74–76.
- Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley.
- Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819>.
- Kohut, H., (2012). *The Restoration of the Self*. Chicago: University of Chicago Press.
- Korobanova, O. (2019). Group psychological phenomena and mental health preservation in complex social situations. *Mental Health Global Challenges XXI Century Proceedings* [Crossref], (pp. 90–97). Rome, Italy. doi: <http://doi.org/10.32437/PSCProceedings.Issue-2019.ok.26>. Retrieved from <https://mhgc21.org/dataset-static/74/148/Korobanova.pdf>.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.

- Lewin, K., and G. W. Lewin (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics* [1935–1946]. New York: Harper and Brothers.
- Leymann, H. (1990). *Psychological reactions to violence in working life: bank robberies*, Umeå (Umeå University medical dissertations, 0346-6612; N.S., 289) – [LIBRIS record](#).
- Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G.R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981>.
- Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.
- Moscovici, S., & Zavalloni, M. (1969). The group as a polarizer of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12(2), 125–135. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0027568>.
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive-negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143.
- Olweus, D. (1991). Bully / Victim Problems among Schoolchildren: Basic Facts and Effects of a School-based Intervention Program. *The Development and Treatment of Childhood Aggression*. Edited by D. J. Pepler, K. H. Rubin (pp. 411–449). Hillsdale, New Jersey.
- Osborn, A. (1953). *Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving*. New York, New York: Charles Scribner's Sons.
- Pettigrew, T. F. (1958). Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. *Journal of Conflict Resolution*, 2, 29–42.
- Ringelmann, M. (1913). «Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme» [Research on animate sources of power: The work of man], *Annales de l'Institut National Agronomique*, 2nd series, vol. 12, pp. 1–40.
- Salice, A. & Montes Srnchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. In *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 26 April, Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557>.
- Schachter, S. (1959). *The psychology of affiliation: Experimental studies of the sources of gregariousness*. Stanford Univer. Press.
- Seashore, S. E. (1954). *Group cohesiveness in the industrial work group*. Univ. of Michigan, Survey Research.
- Sherif, M. (1936). *The psychology of social norms*. New York, NY: Harper, & Brothers.
- Sherif, M. (1961). *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. York University, Toronto, Ontario.
- Shulman, L. (2011) *Dynamics and Skills of Group Counseling*. Belmont, CA: Brooks: Cole.
- Stoner, J. A. F. (1961). A comparison of individual and group decisions involving risk. Unpublished master's thesis. *School of industrial management. M. I. T.*
- Szondi, G. (2007). The role and challenges of country branding in transition countries: The Central and Eastern European experience. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3(1): 8–20. doi: 10.1057/palgrave.pb.6000044
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102.
- Tajfel, H. (2001). Social stereotypes and social groups. In M. A. Hogg, & D. Abrams (Eds.), *Key readings in social psychology. Intergroup relations: Essential readings* (pp. 132–145). Psychology Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Triplet, N. (1898). The dynamogenic factors in pacemaking and competition. *American Journal of Psychology*, 9, 507–533.
- Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34.

Tuckman, B. W. (1965). Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399.

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Vus, V. (2018). The peculiarities of servicemen back from the combat operational zone value-semantic perception. *10th International Conference on The Status of Affectivity in Modern Psychology*; 29–30. 01.18 Algeria, Setif 2 University. [DASP] Retrieved from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/58398>.

Vus, V. (2019). Mental health and current social conditions: How modern society looks after own mental health (on the example of transitional society). *Journal of Clinical Psychology and Cognitive Science*, 3, 18–19.

Vus, V. (2020) COVID-19' restrictions sociales: Dřifis et/ou opportunitřs pour la santř mentale des individus et de la sociřtř? *Review of Human resources development*, 6 (4), 560–570. Retrieved from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/144343>.

Vus, V., & Omelchenko, L. (2018). Interdependent: Mental Health, Social Development, Youth. *Mental Health: global challenges Journal*. Issue 2018. Rome. (pp. 80–81). doi: <http://doi.org/10.32437/MHGCI-2018>.

White, A. (2008). *From Comfort Zone to Performance Management: Understanding Development and Performance*. White & MacLean Publishing.

Zajonc, R. B. (1965). Social facilitation. *Science*, 149, 269–274.

References

Abrams, D., & Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, 317–34. (in English)

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley. (in English)

Asch, S. E. (1955). *Opinions and social pressure*. *Scientific American*, 193, 31–35. (in English)

Bart, R. (2008). *Mifologii* [Mythologies]. Moscow: Akademicheskii proyekt. (in Russian)

Bartoletti, M., Cimoli, T., Pinna, G. M., Zunino, R. (2015). Models of Circular Causality. In Natarajan, R., Barua, G., Patra, M. R. (Eds.), *Distributed Computing and Internet Technology*. ICDCIT 2015. Lecture Notes in Computer Science, vol. 8956. Springer, Cham. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-14977-6_1. (in English)

Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York: Ballantine Books. (in English)

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ. (in English)

Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22 (10), 817–829. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0025079>. (in English)

Chorna, L. (2020). Mif yak zasib formuvannia kvazinovoi sotsialnoi identychnosti [[Myth as a mean for quasine social identity forming](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 45(48), 36–49. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).140](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).140). (in Ukrainian)

Chorna, L. H. (Ed.), Hornostay, P. P., Yaremchuk, O. V., Vus, V. I., Korobanova, O. L., & Pletka, O. T. (2020). Problemna vzaємodiia v hrupakh: fenomenolohiia, chynnyky, profilaktyka [Problem interaction in groups: phenomenology, factors, prevention]. Kyiv. Retrieved from <http://gorn.kiev.ua/group/biblio.html>. (in Ukrainian)

Dyshlova, N. (2020). Osoblyvosti prozhyvannia ta dolannia skladnykh sotsialnykh sytuatsii usynovliuvachamy v hrupovii psykholohichnii roboti [[Features of living through and overcoming complex social situations by adopters in group psychological work](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 46(49), 146–158. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).164](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).164). (in Ukrainian)

Dukhnevych, V. (2020). Hibrydna viina: «zony ryzyku» i vyklyky dlia pobudovy hromadianskoi zlahody [[Hybrid war: «risk zones» and challenges for building civil consent](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 46(49), 24–32. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).153](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).153). (in Ukrainian)

- Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress. (in Russian)
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117–140. (in English)
- Festinger, L., Pepitone, A., & Newcomb, T. (1952). Some consequences of de-individuation in a group. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47(2, Suppl), 382–389. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0057906>. (in English)
- Freyd, A. (1993). *Psikhologiya «YA» i zashchitnyye mekhanizmy* [*Ego and the Mechanisms of Defense*]. Moskva: Pedagogika-Press. (in Russian)
- Freyd, Z. (1997). *Ya i Ono. Ocherki po psikhologii seksualnosti* [The Ego and the Id. [Essays on the Theory of Sexuality](#)]. Minsk: Popurri. (in Russian)
- Fromm, E. (2011). *Dusha cheloveka* [Human soul]. Moscow: AST: Astrel. (in Russian)
- Granberg, D., & Sarup, B. (1994). *Social judgement and intergroup relations. Essays in honour of Muzafer Sherif*. Springer-Verlag. (in English)
- Hornostai, P. (2010). Hrupova identychnist yak predmet psykholohii malykh hrup [Group identity as a subject of psychology of small groups]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 24 (27), 105–111. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (2015). Hromadianska identychnist ukrainsiv ta yii evoliutsiia [Civic identity of Ukrainians and its evolution]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 2 (16), 98–111. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (2017). Kontsepsiia paralelnykh protsesiv u navchalno-terapevtychnykh hrupakh [[The concept of parallel processes in educational and therapeutic groups](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 39 (42), 131–144. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. (2018). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective trauma as an issue of social and political psychology research]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 21(1), 54–68. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [[Group defence mechanisms as a response form to collective trauma](#)]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 22(1), 89–114. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-2>. (in Ukrainian)
- Hornostai, P., Chorna, L., Vus, V., Tsyhanenko, H., Pletka, O., & Korobanova, O. (2018). *Mental health: dislocation of concept in the context of the small group*. Retrieved from <https://www.mhgc21.org/en/mhgc21/events/october2018/E-Posters-2018>. (in English)
- Hornostai, P. P., Lishchynska, O. A., Chorna, L. H., Hrybenko, I. V., Tsyhanenko, H. V., Pletka, O. T., ... Skrypnyk, O. V. (2014). *Psykholohiia hrupovoi identychnosti: zakonmirnosti stanovlennia* [Psychology of group identity: patterns of formation]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (Ed.), Korobanova, O. L., Pletka, O. T., Tsyhanenko, H. V., & Chorna, L. H. (2018). *Svidome i nesvidome u hrupovii vzaïemodii* [Conscious and unconscious in group interaction]. Kirovohrad: Imeks LTD. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (Ed.), Voznesenska, O. L., Hrybenko, I. V., Chorna, L. H., & Nykonenko, L. V. (2013). *Dynamichni protsesy v malii hrupi: sotsialno-psykholohichniy vymir osvithnoho seredovyshcha* [Dynamic processes in a small group: the socio-psychological dimension of the educational environment]. Kirovohrad: Imeks LTD. (in Ukrainian)
- Husserl, E. (2002). Kryza yevropeyskykh nauk i transtsendentalna fenomenolohiia. Vstup do fenomenolohichnoi filosofii [The crisis of European sciences and transcendental phenomenology. Introduction to phenomenological philosophy]. *Filosofska dumka*, 3, 134–149. (in Ukrainian)
- Hyman, R., Shroder, H. M., Driver, M. J., & Streufert, S. (1970). Human Information Processing - Individuals and Group Functioning in Complex Social Situations. *The American Journal of Psychology*, 83(1):136. doi:[10.2307/1420865](https://doi.org/10.2307/1420865) (in English)
- Janis, I. L. (1971). Groupthink. *Psychology Today*, 5, 43–46, 74–76. (in English)
- Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley. (in English)

Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819>. (in English)

Khellinger, B. (2007). *Poryadki lyubvi: razresheniye sistemno-semeynykh konfliktov i protivorechii* [Orders of love: the resolution of systemic family conflicts and contradictions]. Moscow: Izdatelstvo Instituta psikhoterapii. (in Russian)

Kohut, H., (2012). *The Restoration of the Self*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)

Korobanova, O. (2019). Group psychological phenomena and mental health preservation in complex social situations. *Mental Health Global Challenges XXI Century Proceedings* (pp. 90–97). Rome, Italy. doi: <http://doi.org/10.32437/PSCProceedings.Issue-2019.ok.26>. Retrived from <https://mhgc21.org/dataset-static/74/148/Korobanova.pdf>. (in English)

Korobanova, O. L. (2019). Obiednavchi ta rozdilovi tendentsii inhrupovykh ta authrupovykh fenomeniv na terenakh Ukrainy [Unifying and dividing tendencies of ingroup and outgroup phenomena on the territory of Ukraine]. In *Ukrainske natsiivtorennia: mizh konfliktom i konsensusom*. Tezy dopovidei, vystupiv i propozytsii uchasnykiv II Kruhloho stolu (18 kvitnia 2019 r.). Ed. O. V. Sushyi. Kyiv. Retrived from <http://ispp.org.ua/materiali-kruglix-stoliv/>. (in Ukrainian)

Korobanova, O. (2020). Sotsialna vzaiemodiia ta perezhyvannia skladnykh sotsialnykh sytuatsii v umovakh pandemii COVID-19 [Social interaction and experience of difficult social situations in the context of the COVID-19 pandemic]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 23(1), 72–93. Retrived from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-47>. (in Ukrainian)

Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer. (in English)

Lewin, K., & Lewin, Gertrude W. (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics* [1935-1946]. New York: Harper and Brothers. (in English)

Leymann, H. (1990). *Psychological reactions to violence in working life: bank robberies*, Umee, (Umee University medical dissertations, 0346–6612 ; N.S., 289) – [LIBRIS record](#). (in English)

Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G.R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. Retrived from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981>. (in English)

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc. (in English)

Moscovici, S., & Zavalloni, M. (1969). The group as a polarizer of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12(2), 125–135. Retrived from <https://doi.org/10.1037/h0027568>. (in English)

Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive-negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143. (in English)

Naydonova, L. A., & Cherepovska, N. I. (Eds.) (2020). *Mediapsykholohiia: kibersotsializatsiia v umovakh hibrydnoi viiny* [Media psychology: cybersocialization in a hybrid war]. Kyiv. Retrived from <http://mediaosvita.org.ua/book/mediapsykholohiia-kibersotsializatsiia-v-umovah-gibrydnoyi-vijny-monografiya>. (in Ukrainian)

Olweus, D. (1991). Bully / Victim Problems among Schoolchildren: Basic Facts and Effects of a School-based Intervention Program. In D. J. Pepler, K. H. Rubin (Ed.), *The Development and Treatment of Childhood Agression* (pp. 411–449). Hillsdale, New Jersey. (in English)

Osborn, A. (1953). *Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving*. New York, New York: Charles Scribner's Sons. (in English)

Pettigrew, T. F. (1958). Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. *Journal of Conflict Resolution*, 2, 29–42. (in English)

Pletka, O. T. (2019). Osoblyvosti symvolizatsii u hrupi z dosvidom dolannia skladnykh sotsialnykh sytuatsii [Features of symbolization in a group with experience of overcoming difficult social situations]. In *Sotsialna psykholohiia siohodni: zdobutky i perspektyvy. Materialy II Useukrainskoho konhresu iz sotsialnoi psykholohii (z mizhnarodnoiu uchastiu) (7-8.11.2019 r.)*. (pp. 286–289). Kyiv. (in Ukrainian)

- Pletka, O. (2020). Stratehii dolannya skladnykh sotsialnykh sytuatsii na osnovi symvolizatsii hrupovoho dosvidu [[Strategies to cope with complex social situations based on group experience symbolization](https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-48)]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 23(1), 110–125. Retrived from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-48>. (in Ukrainian)
- Ringelmann, M. (1913). «Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme» [Research on animate sources of power: The work of man]. *Annales de l'Institut National Agronomique*. 2nd series. vol. 12, pp. 1–40. (in French)
- Ross, L., & Nysbett, R. (1999). *Chelovek i situatsiya. Uroki sotsyalnoy psikhologii* [The person and the situation. Social psychology lessons]. Moscow: Aspekt press. (in Russian)
- Salice, A., & Montes Srnchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. In *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 26 April, Retrived from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557>. (in English)
- Schachter, S. (1959). *The psychology of affiliation: Experimental studies of the sources of gregariousness*. Stanford Univer. Press. (in English)
- Seashore, S. E. (1954). *Group cohesiveness in the industrial work group*. Univ. of Michigan, Survey Research. (in English)
- Semylyt, M. V. (2013). Proiektuvannia zhyttievoho shliakhu osobystosti: sotsialno-psykholohichniy analiz [Designing the life path of the individual: a socio-psychological analysis]. Kyiv: Chabanenko Yu. A. (in Ukrainian)
- Sherif, M. (1936). *The psychology of social norms*. New York, NY: Harper, & Brothers. (in English)
- Sherif, M. (1961). *Intergroup Conflict end Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. York University, Toronto, Ontario. (in English)
- Shulman, L. (2011). *Dynamics and Skills of Group Counseling*. Belmont, CA: Brooks: Cole. (in English)
- Shuttsenberger, A. A. (2010). *Psikhogenealogiya: Kak izlechit semeynyye rany i obresti sebya* [Psychogenealogy: How to heal family wounds and find yourself]. Moscow: Psikhoterapiya. (in Russian)
- Slyusarevskyy, M. (2018). Naukovi uiavlenia pro rozvytok velykykh hrup: krytychnyi analiz na tli modelei rozvytku maloi hrupy [[Scientific Ideas on the Large Groups Development: a Critical Analysis on the Background of Small Group Models' Development](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).187)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 42(45), 3–19. Retrived from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).187](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).187) (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovooho piznannya* [Infinite roads of Psyche: routes of scientific knowledge]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Stoner, J. A. F. (1961). A comparison of individual and group decisions involving risk. Unpublished master`s thesis. *School of industrial management. M. I. T.* (in English)
- Styuart, Y., & Dzhoyns, V. (2002). *Osnovy TA: tranzaktsiyni analiz* [Basics of TA: transactional analysis]. Kyiv: FADA, LTD. (in Ukrainian)
- Szondi, G. (2007). The role and challenges of country branding in transition countries: The Central and Eastern European experience. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3(1): 8–20. doi: 10.1057/palgrave.pb.6000044 (in English)
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102. (in English)
- Tajfel, H. (2001). Social stereotypes and social groups. In M. A. Hogg, & D. Abrams (Eds.), *Key readings in social psychology. Intergroup relations: Essential readings* (pp. 132–145). Psychology Press. (in English)
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole. (in English)
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel, & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall. (in English)
- Triplett, N. (1898). The dinamogenic factors in pacemaking and competition. *American Journal of Psychology*, 9, 507–533. (in English)

Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34. (in English)

Tuckman, B. W. (1965). Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399. (in English)

Vasilyuk, F. Ye. (1984). *Psikhologiya perezhivaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy)* [Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations)]. Moscow: Izdatelstvo MGU. (in Russian)

Vasiutynskyi, V. (2018). Semantychna struktura uyavlen studentiv pro istorychni provyny ukrainsiv [[Semantic structure of students' representations of the historical guilt of Ukrainians](#)]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 21(1), 43–53. Retrived from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-4>. (in Ukrainian)

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux. (in English)

Vus, V. (2018). The peculiarities of servicemen back from the combat operational zone value-semantic perception. *10th International Conference on The Status of Affectivity in Modern Psychology*; 29-30. 01.18 Algeria, Setif 2 University. [DASP] Retrived from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/58398>. (in English)

Vus, V. (2019). Mental health and current social conditions: How modern society looks after own mental health (on the example of transitional society). *Journal of Clinical Psychology and Cognitive Science*, 3, 18–19. (in English)

Vus, V. (2019). Terapevtychnyi potentsial malykh hrup u zberezheni psykhichnoho zdorovia uchasykyv boiovykh dii na skhodi Ukrainy: aksiolohichni pidkhid [[Therapeutic potential of small groups in the maintaining of mental health of participants of military actions on the east of Ukraine: axiological approach](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 43(46), 95–106. Retrived from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi43\(46\).28](https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46).28). (in Ukrainian)

Vus, V. (2020). COVID-19' restrictions sociales: Dǎfis et/ou opportunitǎs pour la santǎ mentale des individus et de la sociǎitǎ? [COVID-19 'Social Restrictions: Challenges and / or Opportunities for the Mental Health of Individuals and Society?]. *Review of Human resources development*, 6 (4), 560–570. Retrived from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/144343> (in English, in French, in Arabic)

Vus, V., & Omelchenko, L. (2018). Interdependent: Mental Health, Social Development, Youth. *Mental Health: global challenges Journal*, Issue 2018. Rome. (pp. 80–81). doi: <http://doi.org/10.32437/MHGCI-2018>. (in English)

White, A. (2008). *From Comfort Zone to Perfomance Management: Understanding Development and Perfomance*. White & MacLean Publishing. (in English)

Yaremchuk, O. V. (2020). Tvorennia spilnoho obrazu maibutnoho u skladnii sotsialnii sytuatsii konfliktnoi istorychnoi pamiaty [Creating a common image of the future in a complex social situation of conflicting historical memory]. *Istoriia v nas i my v istorii: psykholohiia istorychnoi pamiaty. Materialy Chetvertoho kruhloho stolu (29 zhovtnia 2020 r., ISPP NAPN Ukrainy)* (pp. 23–38). Kyiv. Retrived from <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/ist-v-nas.pdf>. (in Ukrainian)

Zajonc, R. B. (1965). Social facilitation. *Science*, 149, 269–274. (in English)